

UDC 930.85 (4-12)

YU ISSN 0350-7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXVIII

Redacteur

NIKOLA TASIC

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secetaire

ALEKSANDAR PALAVESTRA

Membres de la Redaction

MILUTIN GARASANIN, MILKA IVIC, CEDOMIR POPOV,
ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique),
DIMITRIJE DJORDJEVIC (Santa Barbara), DRAGOSLAV ANTONIJEVIC,
VESELIN DJURETIC, MIODRAG STOJANOVIC

BELGRADE

1997

<http://www.balcanica.rs>

Гордана Милошевић
СТАНОВАЊЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ, Археолошки институт,
Посебна издања 33, Београд 1997, 273 стр. 254 илустрације у тексту.

Археолошки институт у Београду објавио је као 33. књигу Посебних издања *Становање у средњовековној Србији* аутора мр Гордана Милошевић. Рад се састоји од увода и шест поглавља, уз предговор, резиме на енглеском језику, попис литературе и регистар.

Основна тема рада је проучавање насеља и стамбених грађевина у средњовековној Србији, тема која до сада у науци није интегрално и у овом облику разматрана. Услед тога што остаци стамбене архитектуре нису још увек довољно познати и истражени, ова изазовна тема захтевала је додатне напоре и коришћење низа помоћних дисциплина како би се уочила и дефинисала полазишта и темељни елементи за расправу о развоју просторних и грађених облика о којима се мало зна.

У уводном делу аутор износи основну археолошку грађу, писане изворе, ликовне и картографске изворе којима се служила приликом рада на овој студији. Преглед истражених објеката, односно грађа, изнета је у другом поглављу и то распоређена у две велике временске целине. Прикупљену грађу, коју износи у првом поглављу, Гордана Милошевић је груписала у две велике временске целине везане за значајне историјске догађаје: *а)* раздобље од насељавања словенских племена на Балкан до стварања српске државе (VII-XII век) и *б)* раздобље српске средњовековне државе до пада под турску власт (XII-XV век). У оквиру ових временских целина на-

прављена је подела по регионима и то на Подунавље, Војводину, те централну и јужну Србију за први истраживани период, а према формираним облицима насеља за другу временску целину. Кроз регионалну поделу обрађени су веома детаљно сви данас доступни подаци о археолошки потврђеним насељима са елементима архитектуре, који омогућавају стварање представе о облику и карактеру грађене структуре насеља. У другом делу поглавља, које обрађује време од XII до XV столећа износе се подаци археолошких истраживања, али према облицима насеља која су систематизована у две целине, сеоска насеља, градови и тргови. Иако је констатовано да су сеоска насеља током средњег века била веома бројна, мали број података којима се располаже учинио је да су, као сеоска насеља или насеља привременог карактера, обрађена само Манастир, Поречка река, Биљевина, Батовац, Благодина и Грачани. Знатно је већи број обрађених података о градовима и трговима. Захваљујући систематским археолошким истраживањима у овом делу рада износе се сазнања о физичким остацима на основу којих ће у следећем поглављу аутор изнети своје ставове о облицима и уређењу насеља. Подаци различитог обима износе се за Београд, Смедерево, Голубац, Рудник, Крушевац, Сталаћ, Козник, Маглич, Брвеник, Копаоник, Градину над Пазариштем, Трговиште, Глухавицу, Јелеч, Брсково, Звечан, Ново Брдо, Пришћину, Призрен и Скопље.

Треће и четврто поглавље представљају главни допринос аутора новијим тумачењима морфологије насеља и типологије стамбене архитектуре у средњовековној Србији.

Средњовековна насеља, односно њихови облици и уређење обрађени су у трећем поглављу. На основу грађе која је изнета у претходном, другом поглављу, на основу упоредних истраживања са сличним и сродним облицима у другима крајевима Балкана, али и шире, аутор је, користећи исту временску поделу (раздобље од VII до XII и од XII до XV столећа) изнео основну систематизацију насеља. Сеоска насеља и протоурбани центри развијали су се у првом периоду, док је у другом периоду знатно разноврснији урбани програм, па се тако формирају сеоска насеља, градови - трђаве и подграђа, тргови - неутврђена урбана насеља, владарске престонице и већи привредни центри, дворови, те манастирска насеља.

Продубљујући своја истраживања, Гордана Милошевић је темељно обрадила сваки од наведених облика бавећи се главним параметрима за насељавање у природном простору, величином и унутрашњом организацијом и другим елементима потребним за стварањем реалне слике о карактеру и типу насеља.

На основу наведених података сеоска насеља у првом периоду (од VII до XII столећа) разврстана су у села отвореног типа, села настала на рушевинама касноантичких утврђења и сеоска насеља типа градишта. У другом периоду ова подела је нешто комплекснија, али и нејаснија, увођењем посебних облика као што су засеоци, катуни и селишта.

Протоурбани центри су од изузетног значаја за разумевање насељавања на некој територији, јер се у њима најчешће зачињу елементи државне и црквене управе. Просторни развој ових центара није увек био исти, па је аутор издвојио три различите групе: насеља која представљају подграђа протоурбаног карактера (Београд и Браничево), затим, насеља изграђена у оквирима старих античких бедема (Сремска Митровица унутар Сирмија, Ниш унутар Наиса) и насеобине основане на слободним просторима на којима није било значајнијих античких грађевина (Призрен и Мачванска Митровица).

Различити типови урбаних насеља у другом периоду прави су сведоци напретка у култури живљења током трајања средњовековне Србије. Ова насеља највише су привлачила пажњу и других истраживача, али је Гордана Милошевић успела да веома добро уочи главне разлике у карактеру појединих облика, на основу којих је направила основну типолошку систематизацију.

Како је изгледала средњовековна кућа предмет је расправе у четвртном поглављу. На основу знања о величини, хоризонталном плану, темељењу, примењеним материјалима, техници грађења, конструкцијским системима кућа, Гордана Милошевић је целокупну расположиву грађу груписала у две целине, које су логично везане за истоветну поделу у развоју насеља. У првом периоду, од VII до XII века обрађене су куће у сеоским насељима и протоурбаним центрима, а у другом периоду, од XII до XV века куће у селима, подграђима, трговима и градовима. Сви облици стамбене архитектуре

испитивани су са становишта физичке структуре, просторне организације и функције, а највећи допринос несумњиво представљају реконструкције појединих стамбених облика које је Гордана Милошевић приказала. Реконструкције су плод истраживачких напора већим делом самог аутора, али има и предложених реконструкција других аутора. Поред привремених станишта, у којима се препознају облици који трају од праисторије до наших дана, приказани су прво облици кућа у селима и протоурбаним центрима (полуукопане и надземне куће). У раздобљу од XII до XV столећа куће постају разноврсније, нарочито по сложености просторне организације. Постоје значајне разлике и у врсти примењеног материјала и конструкције у зависности од подручја, али и друштвеног статуса власника. У оквиру овог поглавља највише простора су добиле куће са Трговишта које су најбоље проучене и за које је аутор предложила најпотпуније реконструкције. Палате су, такође, веома темељно обрађене, а пошто су грађене махом солидније или од трајних материјала, оне пружају низ података о мањим деловима грађевина као што су прозори, врата, степенице и елементи украса. Поред значаја који имају за развој градитељства, привредне зграде су важне и за истраживање свакодневног живота у средњовековним насељима. Иако се за овај градитељски програм располаже са недовољним подацима, аутор у раду покушава да створи јасну, али сумарну слику о занатским радионицама, пећима, житницама и житним јамама и коначиштима.

Пето поглавље посвећено је типолошкој анализи кућа и то је једна од посебних вредности ове књиге. Низ

података који грађа нуди увек је добро систематизовати на основу оних заједничких карактеристикама којима се јасно може издвојити одређени тип грађевине. Гордана Милошевић је те јаке типолошке карактеристике видела у организацији унутрашњег простора и у примењеним конструкцијским системима, па је на основу њих предложила основну типологију кућа у средњовековној Србији. Основни тип је, свакако, једнопросторна кућа од које се, затим, адицијом нових просторија добијају све сложенија решења вишепросторних кућа, које се развијају у хоризонталном и вертикалном плану. Посебну целину представљају куће са тремом. На основу положаја и броја пећи (или огњишта), који су основни елементи уређења у кући, развијена је подела на куће без огњишта и пећи, куће са једном пећи или огњиштем у оквиру куће, те куће са две пећи. Сваки од наведених типова разрађен је обрадом варијантних решења којима се ствара слика о богатству градитељских идеја у области средњовековног становања.

Типови средњовековних кућа анализирани су и у односу на начин темељења (полуукопане и надземне куће), према врсти примењеног материјала (зидови од дрвета или од чврстог материјала-опека и камен), према основној конструкцији (за полуукопане куће: зидови од хоризонталних брвана или талпи; зидови у скелетној конструкцији; зидови од дрвета положени на зидове од ломљеног камена и опеке; за надземне куће: брвнаре; бондручни систем; зидане куће).

Познавање развојних токова и типологије средњовековних кућа

омогућили су Гордани Милошевић да у шестом поглављу изложи студију о могућим утицајима средњовековне традиције на касније народно градитељство. Упоређујући главне карактеристике на основу којих је направљена типологија средњовековних кућа са карактеристикама кућа народног градитељства закључено је да континуитет у развоју постоји у извесним границама, нарочито у једноставнијим облицима сеоских и градских насеља. Падом Србије под турску власт у развијенијим урбаним срединама утицај средњовековног градитељства је потиснут изградњом кућа оријенталног типа, са организацијом просторија око централног језгра.

Мр Гордана Милошевић уложила је много знања и труда да научно осветли једну област која се обично сматра недовољно истраженом, па самим тим и недовољно заступљеном у развоју градитељства.

Књига *Становање у средњовековној Србији* колико је значајна за нашу средину толико се, по ширини истраживања, богатству садржаја и постигнутим научним резултатима може, без лажне скромности, уврстити у невелику збирку дела која на синтетички начин обрађују тему становања у средњем веку.

У методолошки узорном приступу проблему, затим истраживању, анализи грађе, изношењу сопствених и критичкој интерпретацији туђих ставова, закључци Гордана Милошевић о облицима насеља, типологији кућа и утицају на касније народно градитељство делују убедљиво и реално.

Можда није на одмет укратко појаснити због чега су ти напори тако значајни и изузетни. Тема која се

обрађује је веома комплексна. Немачки филозоф Мартин Хајдегер тврди да је становање примарни атрибут људског постојања, наше основно својство. Он пише: „Ми не станујемо да бисмо градили, већ градимо зато што станујемо, зато што смо становници“. Дефиницију становања исказује у следећем облику: „Начин на који ти постојиш и на који ја постојим, облик у којем ми људи јесмо на земљи је становање“ (М. Heidegger, *Hegel der Hausfreund*, 13).

Такозвани грађени предео, односно предео створен људским радом, креће се у широком дијапазону, од једне куће у природном пејсажу до мегалополиса у којем се природни предео не може видети данима, уколико се не одмакнете неколико километара.

За истраживање и разумевање грађених предела од највећег значаја је познавање урбане морфологије и архитектонске типологије. Гордана Милошевић очигледно добро познаје и једну и другу област и зна како да их методолошки користи за добијање оптималних резултата.

Концепција настањеног простора заснована је на чињеници да све људске радње имају просторни аспект. Све активности се одржавају у једном више или мање диференцираном оквиру и имају потребу за тим оквиром како би се могле одвијати. Тај оквир је архитектура грађевина као и јасно диференцирани појмови појединих урбаних елемената који чине такозвани стварни простор. Ти појмови се везују за дефинисање специфичних аспеката људског насељавања као што су: јасно изражена организација живота, друштвени односи унутар заједнице, облици

колективног решавања проблема током живота у насељу и развој мреже центара за јавно окупљање и грађевина јавне намене.

Уметност стварања насеља стара је преко 6 000 година. На такав закључак наводе остаци најстаријих насеља. Стварање насеља није се раздвајало од стварања грађевина - архитектуре. Архитектура и насељавање чинили су целину и представљали врховну вештину и техничко знање старог света. Градитељи су све до XIX века били универзални стручњаци и поред зграда стварали су насеља, села, градове, улице, тргове, паркове, утврђења, хидротехничке уређаје, опсадне справе и слично.

Два основна елемента грађене средине су улица и трг, што у архитектури има аналогију у ходницима и собама. Геометријска својства су иста, али су различите димензије и функције. Изношење чињеница о архитектури, упркос тешкоћама на које се приликом истраживања и реконструкција наилази, ипак има свој једноставан и разумљив ток. Далеко сложеније од тумачења како је изгледао кров над главом јесте трагање за пореклом и развојем насеља. Ова истраживања не могу се зауставити само на констатовању и опису физичких остатака. Материјални трагови не пружају увек податке о читавом низу других, духовних, нематеријалних карактеристика које творе неко насеље. Комплексност стварања насеља посебно се уочава када се разматра период средњег века.

За срењи век не постоје довољни подаци који би могли помоћи да се потпуно расветли развој насеља. Има пуно области које су још увек

непознате, као што су хигијена, саобраћај, грађевинско законодавство, све од посебног значаја за живот у насељу. За поједине регионе Европе постоје научно обрађени подаци и студије о карактеристичним видовима живота као што су градски, сеоски, манастирски или феудални. За општи утисак, међутим, то је недовољно. Треба нагласити да за целовито познавање проблема треба овладати развојем насеља у Византији као и за развој насеља у појединим деловима Европе који су дуго били под утицајем оријенталног поимања насељавања.

Византијско насељавање је, нажалост, још увек недовољно познато. То што су археолошки донекле истражени Цариград, Солун, Сердика, друга мања насеља или спорадични делови неких других насеља, још увек не може да пружи целовиту слику и за сада не постоји синтетичка студија византијске урбанизације.

Слично је, иако не тако драстично, и са развојем насеља на западу, где је веома тешко извести класификацију погодну за научно разматрање.

Разни узроци и околности од региона до региона, као и односи од насеља до насеља, не условљавају само схему улица и тргова, равнотежу простора, већ су одраз одређених историјских, правних, економских, а надасве друштвених и религијских карактеристика. Због читавог низа наведених околности постоје два генерална правца изношења закључака која се разликују по начину посматрања и истраживања насеља. То су, прво, класично низање примера насеља кроз време, што је резултат једноставне историјске методе, уз низ илустрација које прате текст. Такав

облик има, на пример, велики преглед Пјер Лаведана (Pierre Lavedan) "Histoire de l'urbanisme", у којем се проблеми решавају на бази општих чињеница примењених на појединачне случајеве. Исто важи и за низ других књига (на пример „Storia della città“ Леонарда Беневолла). Други правац представља покушај да се схеме које указују на могућу морфологију и типологију насеља класификују. Овај други став отвара нов, критички правац истраживања. У ауторе који су развијали такав однос према развоју убрајају се Марио Морини, са својим урбанистичким атласом („Atlante di storia dell'urbanistica“) и Спиро Костоф са својим студијама („The City Shaped“ и „The City Assembled“).

Гордана Милошевић је направила комбинацију оба наведена приступа, показујући да јој нису страни нови домети науке о насељавању. Она је направила одређене хронолошке поделе везане за историјска збивања, али истовремено је на основу доступне грађе, односно примера, издвојила и особене типове насеља.

У тумачењу типологије насеља, аутор је наилазио на додатне тешкоће због којих се проучавање средњовековних насеља сматра изузетно сложеним задатком. Разлоге треба тражити у још увек нерасветљеним облицима трансформације грађења и насељавања из антике у средњи век. То се често дефинише термином „мрачни средњи век“ чиме се практично прикрива недостатак јасних чињеница на основу којих би се могли утврдити појавни облици насеља другачијих од античких. Друга отежавајућа околност је та што су средњовековна насеља дело анонимних креатора и колективни израз вредности.

Обе потешкоће, међутим, не заслужују примедбе, које су понекад оштре, о стваралачком застоју или бедној „посељаченој“ архитектури. Проблеме у средњовековном градитељству радије треба посматрати као трансформацију идеја о насељавању кроз разне појавне облике у једном дужем временском периоду.

То је све Гордана Милошевић успешно пребродила и живо је до-чарала развој, а с тим и живот средњовековних насеља у Србији. Но, највећа снага овог рада лежи у поглављима која се баве архитектуром средњовековних кућа, њиховом типолошком анализом и везом са народним градитељством познијих епоха. Аутор је свестан да типолошка анализа не може у потпуности да евидентира све елементе истражених типова. Зато она, може се рећи, непогрешиво уочава и бира оне елементе који се при помену одређеног типа одмах јављају у свести као низ познатих слика, представљајући карактеристична обележја управо тог типа. Ти елементи се, зато, без обзира на могући низ даљих варијантних решења, јављају као константе и називају се јаки типолошки елементи. Просторна организација и примењени конструкцијски систем основни су јаки типолошки елементи и на основу њих је, углавном, направљена типологија стамбених грађевина у овом раду.

Треба још истаћи упоредна проучавања средњовековних стамбених облика са кућама народног градитељства каснијих периода. Ова истаживања су као резултат дала закључак да постоји одређени континуитет у развоју стамбених грађевина, без обзира на недовољан број постојећих примера или цезуре

у трајању појединих облика и слично.

Бројност похвала које се могу упутити овој књизи далеко превазилазе извесне мане и недостатке које је било тешко избећи услед објективних потешкоћа као што су неуједначеност квалитета и квантитета података за све обрађиване периоде и територије, слојевитост проблема који се решавају и слично.

Можда је најупадљивији проблем који је остао нерешен и којег је аутор очигледно био свестан, неподударност наслова књиге са границама територије која је у књизи стварно истраживана. Но, то никако не оспорава чињеницу да је књигом *Стиановање у средњовековној Србији* мр Гордана Милошевић знатно обогатила наше знање о грађењу, једној од најважнијих области свакдневног живота током средњег века.

Нађа Куртовић-Фолић

О КЊИЗИ НИКОЛЕ К. ПАНТИЋА О ЈЕДИНСТВУ ПРИРОДНОГ И ДУХОВНОГ

Прва реч и појам *јединство* у наслову књиге означава повезаност различитих елемената одређеног мноштва, као и заједничке карактеристике тих елемената. Другим речима, јединство увек обухвата неку целовитост коју је могуће појмовно расчланити, па се у космологији, о којој је овде реч, говори о јединству свемира и духовности. Наравно, овде се јединство интерпретира као једна од априорних категорија.

Покушавам да се што је могуће више унесем у садржај и теоријски смисао књиге, која чини осебујни трактат о јединству, хармонији и укрштању природног и духовног. У антропологији се, на пример, разликују два иако повезана аспекта појма космоса, природа као свеукупност ствари, створена природа, и природа као делотворни принцип, стварајућа природа. Узет у оба смисла, појам се делимично преклапа с појмом стварности, али више указује на њен о човеку независан, а ипак

сређен ток процеса, који чини склад између човека и природе, што и данас остаје као основна парадигма погледа на свет. Као предмет науке, природа се најчешће узима у аспекту материјалне природе (живе и неживе), па и тада се јавља аспект духовне природе, који садржи човекова нормирања и вредновања природног света, која нам је Пантић у својој књизи донео на свестран и бриљантан начин.

Колега Пантић нам хронолошки износи чињенице, да је већ у полазном интересу филозофије и науке код Грка природа била основни предмет истраживања. Многи су наслови античких дела о природи познати. У њима, аутори природу сматрају свеобухватним материјалним оквиром настајања и нестајања појединачних ствари и појава, наравно и самог човека. Аутор нас огромним научним знањем и изузетном ерудицијом великог научника, води кроз епохе научности од анти-